

Пампура С. Ю.,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ПРИНЦИП ПРИЧИНОВСТІ В ЕТИМОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Анотація. Стаття присвячена лінгвістично-історичному дослідженню принципу причиновості в етимологічних ученнях. Розкрито погляди мовознавців на причини мовних змін, їх твердження щодо значущості принципу причиновості в процесі встановлення етимології слова. Відзначено, що на мовні зміни впливають як внутрішні (самолінгвістичні), так і зовнішні (екстралінгвістичні) чинники.

Ключові слова: етимологічний аналіз, принципи етимологічних досліджень, принцип причиновості, причини мовних змін, лінгвістичні та екстралінгвістичні чинники.

Постановка проблеми. Досліджувати закономірності розвитку мови неможливо, не з'ясувавши причини змін, що відбуваються в мові. Будь-яке дослідження може знайти свою справжню цінність тільки з утворенням своїх основоположних принципів. Із формуванням принципів історизму та системного розвитку в історії порівняльно-історичного мовознавства було тісно пов'язане становлення принципу причиновості.

Метою статті є дослідження поглядів мовознавців на причини мовних змін, їх твердження щодо значущості принципу причиновості в процесі встановлення етимології слова.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає В.А. Глущенко у своїй праці «Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.)», причинові пояснення стали одним із перших видів пояснень в історичних дисциплінах, у тому числі в порівняльно-історичному мовознавстві; уже його засновники намагалися пояснювати певні мовні зміни вказуванням на їхні причини [1, с. 31].

В.А. Глущенко стверджує, що для порівняльно-історичного мовознавства першого періоду характерним було намагання шукати причини певних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення фонетичних законів були зведені до пояснення фонетичних умов, за яких вони відбувалися. Прикладом може слугувати визначення О.Х. Востоковим фонетичних умов переходу $e > o$ у позиції перед твердими приголосними та на кінці слів [1, с. 33; 2, с. 112].

Загальною причиною фонетичних змін дослідники вважали прагнення носіїв мови до милозвучності. Цю думку поділяли вчені Лейпцизької лінгвістичної школи. Г. Пауль зазначає, що у випадках, коли якась мова поширюється на території, населеній народом, який від самого початку розмовляв іншою мовою, рідна мова її мешканців не може не залишити слідів у артикуляції, тому чужа мова повинна зазнати певних змін у своєму звуковому складі. У випадках, коли запозичення відбувається через письмо, чужі звуки замінюються звуками рідної мови. Після того, як запозичене слово стає загальноживим, його звуковий склад будується тільки на звуках матеріалу рідної мови [3, с. 464].

Пошук причин фонетичних змін є однією з характерних особливостей практичних досліджень молодогограматиків. Молодограматики підкреслювали, що всі звукові зміни в мові повинні мати свою причину. Поняття «спонтанної» звукової зміни, що існує в лінгвістиці, є досить умовним за своїм змістом, отже, відмінність між так званими зумовленими (комбінаторними, позиційними) та спонтанними змінами полягає лише в тому, що причини перших зрозумілі, а причини других поки що невідомі [4, с. 41].

Як і більшість лінгвістів XIX ст. – початку XX ст., молодогограматики дотримувалися концепції єдиної універсальної причини фонетичних змін. Услід за представниками старшого покоління компаративістів (Ф. Боппом, Г. Курціусом) молодогограматики висували на перший план таку причину фонетичних змін, як прагнення до зручності вимови (економії зусиль) [5, с. 227; 4, с. 42].

Трапляється так, що декілька чужих звуків замінюються одним звуком рідної мови. Так, у давньверхньонімецькій мові латинські f та v передаються як f (який іноді на письмі позначається як v або u). Причиною тому є відсутність у давньверхньонімецькій мові звука, який чітко відповідає латинському v , а замість сучасного w у той час вимовлявся приголосний u [3, с. 465].

Схильність до зручності у вимові вважав причиною фонетичних змін і Б. Дельбрюк. На його думку, менш зручне місце артикуляції замінюється більш зручним, а більш важкий для вимови звук замінюється більш легким. Це пояснює те, що, наприклад, p виникає з k , а не k з p , а проривні переходять у фрикативні, а не навпаки, тобто t переходить у s , а не s у t [5, с. 119].

Представники Лейпцизької лінгвістичної школи намагалися шукати причини звукових змін у фонетичному оточенні, у позиційній зумовленості. У своїх дослідженнях молодогограматики оперують саме терміном «умова», а не «причина»; формулювання ними того або іншого фонетичного закону насамперед полягає у визначенні фонетичних умов [4, с. 43].

Підкреслюючи пріоритетність внутрішніх чинників розвитку мови, Г. Пауль водночас зазначає безперечний зв'язок мовних змін зі змінами в житті народу, з особливостями спілкування мовців. Зокрема, Г. Пауль не тільки докладно розглядає «змішування» мов (йому присвячено окремий розділ книги «Принципи історії мови»), а й зосереджує увагу на соціальних чинниках, що сприяють «змішуванню» мов і діалектів [3, с. 459–473]. Тому не має рації С.Д. Кацнельсон, який стверджує, що Г. Пауль «далекий від визнання активної ролі суспільства та спілкування у формуванні мови» [3, с. 16; 4, с. 43–44]. Г. Пауль висуває важливе твердження про системність і причиновість у мові, яке він називає основним: «Окреме мовне явище можна досліджувати тільки при постійному врахуванні всієї сукупності мовного матеріалу», і «тільки таким шляхом можна прийти до пізнання причинового зв'язку» [3, с. 313].

О.С. Зеленько вважає такою, що заслуговує на увагу, полемику з молодогограматиками Г. Шухардта з приводу трактування фонетичних законів. Відзначаючи схематизм позицій молодогограматиків, їхню зосередженість на формальному боці досліджень, перш за все на вивченні фонетичних змін, а також їх нездатність пояснити причини розвитку мови, Г. Шухардт вважав необхідним розвиток досліджень з історичної лексикології та етимології. Насамперед він заперечує незворотність, обов'язковість та односпрямованість фонетичних закономірностей на тлі очевидної просторової та часової обмеженості їх діяння. У визначенні причини фонетичних змін він обґрунтовує не тезу про фонетичні закони та аналогію, а тезу про мовне змішування, схрещування, що набуває в нього статусу методологічного принципу. Це зроблено під впливом теорії хвиль Й. Шмідта, який заперечував наявність чітких меж між мовами. Цю теорію Г. Шухардт трансформує в теорію лінгвістичної безперервності. Схрещення, на його думку, не має меж; в одних випадках зміни зумовлені однотипними чинниками, в інших – різнотипними [6, с. 121]. На цій ідеї Г. Шухардт розвивав свою теорію «географічного варіювання, безперервності переходів від мови до мови, від діалекту до діалекту, що заважає встановленню чітких лінгвістичних меж. У розвитку будь-якої мови австрійський лінгвіст виділяв дві сили: відцентрову, яка веде до диференціації (процес дивергенції), і доцентрову, яка веде до зближення мов через спілкування (процес конвергенції) [7, с. 79].

Критику поглядів молодогограматиків продовжили у своїх працях неолінгвісти, які стверджували, що мову не можна вважати колективним явищем, яке керується колективними законами. Будь-яка зміна у мові має індивідуальне походження, є вільною творчістю людини. Мову не можна вивчати без урахування всієї історії народу, який розмовляє цією мовою. Причини мовних змін неолінгвісти вбачають в етнічних змішаннях, під якими розуміють культурні, духовні змішання [8, с. 337–343].

У сучасному мовознавстві вважається, що причини мовних змін можна поділити на внутрішні та зовнішні залежно від того, на яких мовних законах вони ґрунтуються. Так, В.Н. Немченко зазначає, що до внутрішніх законів розвитку мови відносять закони абстрагування, диференціації, аналогії, економії мовленнєвих зусиль тощо [9, с. 552].

1) Закон абстрагування (точніше закон абстрагування елементів мовної структури) виражений в тому, що на основі більш конкретних елементів структури розвиваються менш конкретні (наприклад, службові слова розвиваються на основі повнозначних, а морфеми – на основі слів).

2) Закон диференціації виявляється в тому, що на основі мовних одиниць певної категорії формуються одиниці різних категорій (наприклад, на основі слова, яке колись позначало одночасно й процес, і виконавця, формуються імена та дієслова; на основі імен, які в індоєвропейській мові мали «змішане значення предмета та якості», формуються іменники та прикметники).

3) Закон аналогії – це уподібнення певних мовних елементів до інших (наприклад, уподібнення різних за артикуляцією суміжних фонем (явище асиміляції) або утворення нових слів / словоформ за зразком).

4) Закон економії зусиль виявляється в тому, що мовець намагається «економити зусилля» під час використання мовних засобів (наприклад, при асиміляції приголосних за дзвінкістю / глухістю, при використанні складноскорочених слів або словоформ: «водой» замість «водою», «прочитав» замість «прочитавши» [9, с. 552].

Поряд із внутрішніми чинниками мовних змін В.Н. Немченко визначає зовнішні, тобто ті, що відбуваються як результат змішання різних мов.

В.В. Левицький стверджує, що першопричина всіх мовних змін зумовлена виконанням мовою її основних функцій: комунікативної, номінативної та експресивної. Причини, зумовлені необхідністю виражати свої думки та називати предмети, умовно можна назвати комунікативними, а причини, зумовлені необхідністю виражати почуття, – емотивними. Комунікативні та емотивні причини належать до позалінгвістичних факторів змін значення. До лінгвістичних факторів належать мовні та мовленнєві причини, які відіграють у семантичних змінах значну роль, визначаючи кількість та функції лексичних одиниць. Іноді сама необхідність у новій лексичній одиниці виникає завдяки змінам та перерозподілу функцій між елементами лексичної системи мови без змін у зовнішній дійсності [10, с. 24].

Особливу роль у зміні значення слова відіграє емотивний фактор (емоційно-експресивне значення слова), який є одним з головних факторів змін лексичного складу мови. Емоційно-експресивний компонент значення зумовлений, у свою чергу, наявністю в слові фонетичної, морфологічної або семантичної вмотивованості. Викликаючи семантичні зміни окремих слів, емотивний фактор спричиняє цілу низку подальших змін, які носять системний характер. Як наслідок, слова втрачають своє емотивне значення, що спричиняється до їх заміни іншими одиницями з новим емоційним значенням [10, с. 25].

Висновки. Багата лінгвістична спадщина етимологічних досліджень свідчить про важливість врахування формальних ознак і змін, яких зазнало слово. Практика лінгвістів свідчить про те, що без знання причин мовних змін встановлення будь-якої надійної етимології слова видається неможливим. Обов'язковою умовою етимологічних досліджень є врахування як внутрішніх (саме лінгвістичних), так і зовнішніх (екстралінгвістичних) чинників.

Література:

1. Глушенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.) / В.А. Глушенко / відп. ред. О.Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
2. Востоков А.Х. Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная / А.Х. Востоков. – 12-е изд. – СПб., 1874. – 216 с.
3. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль; под ред. А.А. Холодовича. – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – 500 с.
4. Абрамичева О.М. Теорія і практика молодогограматизму в українському і російському мовознавстві: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / О.М. Абрамичева. – Донецьк, 2005. – 227 с.
5. Дельбрюк Б. Введение в изучение индоевропейских языков (Извлечение) / Б. Дельбрюк // Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1964. – С. 218–232.
6. Зеленько А.С. Загальне мовознавство: [навч. посіб.] / А.С. Зеленько. – 2-е вид., стер. – К.: Знання, 2011. – 380 с.
7. Самарин Д.А. Проблема смешения языков в концепции Г. Шухардта / Д.А. Самарин // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – 2010. – № 2. – С. 75–79.
8. Бонфанте Дж. Позиция неолингвистики / Дж. Бонфанте // Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1964. – С. 336–357.

9. Немченко В.Н. Введение в языкознание : [учебник для вузов] / В.Н. Немченко. – М. : Дрофа, 2008. – 703 с.
10. Левицкий В.В. Этимологический словарь германских языков / В.В. Левицкий. – Винница : Нова Книга, 2010. – 616 с.

Пампура С. Ю. Принцип причинности в этимологических исследованиях

Аннотация. Статья посвящена лингвисториграфическому исследованию принципа причинности в этимологических исследованиях. Раскрыты взгляды языковедов на причины языковых изменений, их утверждения по поводу значимости принципа причинности в процессе установления этимологии слова. Отмечено, что на языковые изменения влияют как внутренние (именно лингвистические), так и внешние (экстралингвистические) факторы.

Ключевые слова: этимологический анализ, принципы этимологических исследований, принцип причинности, причины языковых изменений, лингвистические и экстралингвистические факторы.

Pampura S. The principle of causality in etymology

Summary. The article deals with the linguistic-historical research of the principle of causality functioning in etymology. The principal ideas about language changes, their importance for etymological studies are under consideration. It is asserted that language changes are caused by linguistic factors as well as extralinguistic ones.

Key words: etymological analysis, principles of etymology, principle of causality, causes of language changes, linguistic and extralinguistic factors.